

Marko Božić*

O DESKRIPTIVNOJ DENOTACIJI TERMINA I PRESKRIPTIVNOJ KONOTACIJI POJMA SEKULARIZAM

(Odgovor Petru Mitroviću i Srđanu Miloševiću)

U prethodnom broju *Pravnih zapisa* nastavljena je polemika koja se već duže od dve godine odvija na stranicama ovog časopisa na temu ustavne sekularnosti i teorije sekularizma, i to ne samo objavljivanjem očekivane replike Srđana Miloševića „Još jednom o ustavnoj sekularnosti” već i neočekivanog priloga „Sekularna država i religijska neutralnost” mladog kolege Petra Mitrovića kao „umešača na strani prozvanog”. I dok je Milošević, kako sâm zaključuje, svojim napisom samo izoštrio sve razlike u pogledu pitanja o kojem je u polemici bilo reči, zaključujući da je njen nastavak nepotreban, kolega Mitrović je iskoristio priliku da u raspravu unese novu dinamiku prvo kritikujući određene „konstrukcione greške” u mom shvatanju sekularnosti, a zatim ga i odbacujući kao jedinu moguću konotaciju ovog pojma. Sledeći trag Mitrovićeve „strele”, prvo ću se osvrnuti na upućene prigovore, da bih se u nastavku okrenuo njenoj glavnoj meti, to jest odbrani svog „konceptualnog imperijalizma”. U tom smislu, zaista je „srećna okolnost” što kolega Mitrović po sopstvenom priznanju „naginje Miloševićevom pristupu zadatoj temi”, čime mi pruža mogućnost da u redovima koji slede istovremeno odgovorim obojici.

Mom nepokolebanom mišljenju da je sekularna država samo ona koja je vrednosno neutralna, kolega Mitrović nalazi tri „inherentne mane”. Radi se o tri prigovora logičke nekonzistentnosti koje sam očekivao (pa čak i priželjkivao) da mi se upute u ranijem toku rasprave, jer se njihovim uklanjanjem izoštravaju konture teorije koju zastupam.

Prvi od ovih prigovora je i najvažniji ne samo zato što se u literaturi najčešće sreće već i stoga što na prvi pogled deluje vrlo ubedljivo. On se svodi na navodnu unutrašnju protivurečnost koncepta sekularne države kao

* Vanredni profesor, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu; e-mail: marko.bozic@pravnofakultet.rs

vrednosno neutralne države, zasnovane na jednakosti u pravima. Polazeći od mog metaetičkog relativizma – stava da su vrednosni sudovi objektivno neproverljivi i stoga svi epistemološki jednako vredni, kolega Mitrović postavlja pitanje „[...] ako je iskaz ‘svi ljudi treba da budu jednaki pred zakonom’ epistemološki jednak iskazu ‘svi ljudi ne treba da budu jednaki pred zakonom’, zašto treba prihvatiti onaj iskaz koji Božić preferira?“, čime aludira da sam se i ja, krajnje nekritički i suprotno svojim metaetičkim premisama, i sam vrednosno opredelio: kako je moguće tvrditi da je sekularna, to jest vrednosno neutralna država ona koja sama počiva na jednakosti kao vrednosti *per se*? U odgovor na ovu „dilemu“ podsećam da sam o sekularizmu uvek govorio samo kao o instrumentalnoj vrednosti: država koja počiva na vrednostima jednakosti i slobode sa čisto epistemološke tačke gledišta zaista nije ništa vrednija od nacističke ili rasističke države, ali ako se iz bilo kog razloga već opredelila da bude poredak jednakosti u slobodama, ona to može da postigne samo svojim apriornim nesvrstavanjem uz bilo čije lično uverenje kada se otvori potraga za demokratskim konsenzusom oko vrednosnih stavova. Dakle, nikad nisam tvrdio da je sekularizam kao vrednosna neutralnost države „moralno opravdan“ izbor, već da je to jedino moguće „tehničko rešenje“ za izvedbu demokratskog poretka kada je, iz ma kojeg razloga, taj poredak prethodno već izabran.

I drugi mi se prigovor upućuje učitavanjem tvrdnji koje nikada nisu bile moje. Ne znam na osnovu čega je kolega Mitrović izveo zaključak da moja teorija implicitno pretpostavlja suštinsku razliku između religijskih i vrednosnih iskaza, pa da joj zameri što „Ako su religijski i vrednosni iskazi podjednako nedokazivi – a neupitno je da jesu – šta nam nalaže da jedni budu predmet demokratskog konsenzusa, a drugi ne?“ U odgovor ću ponoviti da jedan iskaz može biti ili iskustven – i kao takav dokaziv, ili vrednosni – i kao takav nedokaziv. I jedna i druga vrsta stavova mogu imati religijsko poreklo. Već sam rekao da crkva kao zagovornica vrednosnih, dakle nedokazivih stavova, ima puno pravo da se uključi u potragu za društvenim konsenzusom u vezi sa, na primer, uslovima za raskid braka, definicijom krivičnih dela ili visinom poreske osnovice. No, religijsko poreklo mogu da imaju i iskazi koji su iskustveno proverljivi. Ako kolega Mitrović pod nedokazivim religijskim stavovima podrazumeva i ideje o bićima poput kentaura, vaskrslih bogova i Pačamame, ili pojave poput geocentrizma, ravnozemljaštva ili kreacionizma, podsećam da su u pitanju tvrdnje koje nisu po svojoj epistemološkoj prirodi nedokazive, već prosto nedokazane, te kao takve nisu i ne mogu biti predmet šire društvene, već samo naučne rasprave – ateizam nije vrednosni stav, već trenutno stanje naučne istine.

Treći i poslednji „inherentni nedostatak“ koji Mitrović upućuje mojoj teoriji polazi od, inače sasvim ispravne, opservacije da „[...] pošto država

uvek i nužno mora da prihvati određene vrednosne iskaze koji su nedokazivi, sledi da država uvek i nužno mora da prihvati iskaze u koje se može samo verovati”. Kao što sam već pisao, to vrednosno opredeljenje sekularne države predstavlja ishod demokratskog konsenzusa. Uslov za postizanje tog konsenzusa jeste da država u potrazi za njim ne bude unapred vrednosno opredeljena. Drugim rečima, sekularnost ne podrazumeva apsolutnu vrednosnu neutralnost javne politike, već samo načelnu vrednosnu neutralnost države u potrazi za njom. Kolega Mitrović iz ovog, međutim, ishitreno izvodi zaključak da „Ako tome dodamo Božićevo shvatanje diskriminacije sa početka ovog pasusa, sledi da država uvek i nužno diskriminiše neke građane, jer uvek postoje građani koji ne dele veru u vrednosti na kojima je zasnovana određena javna politika.” Kao ilustraciju, Mitrović navodi javnu politiku koja pravno izjednačava heteroseksualne i homoseksualne zajednice čime „diskriminiše one građane koji prihvataju konjugalno shvatanje; obrnuto javna politika koja ih ne izjednačava diskriminiše one građane koji zastupaju revizionističko shvatanje”. Kao prvo, nisam siguran da je primer najsrećnije izabran jer je odavno otklonjena svaka naučna dilema u vezi sa homoseksualnošću ljudi, a čak i da nije, pa da je priroda homoseksualnosti stvar ličnog uverenja, a ne naučne istine, ne vidim kako bi se uskraćivanje prava nekima – u ovom slučaju homoseksualcima – moglo izjednačiti sa priznavanjem istih prava svima – bez obzira na seksualnu pripadnost? Diskriminacija se manifestuje kroz različit zakonski tretman – prava i obaveze – što u evociranom primeru postoji samo u prvom, ne i u drugom slučaju. Lična slaganja i neslaganja pojedinca sa utvrđenim javnim politikama politički su legitimna, ali pravno irelevanta dokle god je ta javna politika pretočena u zakon opšte primene – sumu prava i obaveza istih za sve. Sasvim je irelevantno da li će silovatelj izrečenu kaznu doživeti uz grižu savesti ili osećaj mizoginog ponosa, diskriminacije nema dokle god ista kazna sledi za svakog silovatelja jednako.

U nastavku svog teksta, kolega Mitrović mi upućuje i jedan doktrinarni prigovor: da ne pravim razliku između preskriptivnog jezika pozitivnopravnih izvora i metaprnog govora o njima. Distinkcija je bitna jer metaprapna kritika ustavnih tekstova, prema Mitroviću nije neophodno sredstvo tumačenja preduzetog u cilju postizanja unutrašnje koherentnosti sadržine ustavnih tekstova, već samo u cilju postizanja koherentnosti njihovog opravdanja. Mnogo je mastila proliveno da se ovaj prigovor uputi, a jedva da će išta biti potrošeno da se otkloni. Ako pođemo od toga da ono što nije neophodno, pa nužno ne mora da bude, svakako ne znači da neće i da se desi, kolegi Mitroviću možemo vratiti prigovor koji on upućuje nama: deskripcija tumačenja ustavnih tekstova nedvosmisleno demantuje njegovu preskriptivnu teoriju o tome šta i kako tumač treba i ne treba

da radi. Na to ukazuje i činjenica da su sva alternativna značenja ustavne sekularnosti, na koja uporno aludiraju i on i kolega Milošević pre njega, iznikla iz metapравnih, to jest teorijskih opravdanja unutrašnje nekoherentnosti izvora pozitivnog prava.

Upravo se na jedan od tih ustavnih tekstova – nemački Osnovni zakon koji istovremeno zabranjuje ustanovljenje državne crkve, a sam ustanovljava dve državne crkve (kao javnopravne korporacije) – ili praksu Evropskog suda za ljudska prava – koji štiti zabranu diskriminacije, ali u režimu državne crkve ne prepoznaje diskriminaciju – poziva i kolega Mitrović kada iznosi „krunski dokaz” o neupotrebljivosti moje definicije sekularizma: njenu neutemeljenost u pozitivnom pravu. Drugim rečima, ako bi se sekularizam i mogao shvatiti kao jednakost pred zakonom, on se ne bi mogao svesti na imperativ o razdvajanju crkve i države, na čemu ja insistiram, jer ga kao takav ne prepoznaju ni instrumenti međunarodnopravne zaštite ljudskih prava ni uporedno ustavno pravo. Ovaj prigovor mi se ne čini ozbiljnim. *Primo*, postoje ustavi „brojnih evropskih država”, od kojih su nam Slovenija i Severna Makedonija svakako najbliže, koji insistiraju na sekularnom karakteru države upravo kako ga ja razumem. *Secundo*, izostavljanje sekularizma ili bilo kakvog drugog upućivanja na odnos crkve i države u evropskoj Konvenciji o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda ne znači da ovaj dokument implicitno dopušta očigledno zakonsko favorizovanje jednih nauštrb diskriminacije drugih, do čega bi svakako došlo čak i kada bi država svakoj verskoj organizaciji priznala isti, privilegovan položaj, jer bi za isti uskratila ateiste, agnostike, pa i sve teiste bez institucionalizovane vere. Zato ostajem u uverenju da ako se razdvajanje crkve i države kao *modus operandi* jednakosti građana pred zakonom ne nameće slovom, svakako se podrazumeva duhom svake liberalnodemokratske konstitucije i međunarodnih instrumenata njene zaštite.

Istina je, međutim, da se tumačenjem ovih ustavnih i međunarodnih tekstova stiglo do shvatanja jednakosti i diskriminacije koja su sasvim suprotna od onog što ja sugerišem. U tom smislu, ilustrativnim navodima kolege Mitrovića dodajmo i to da Evropski sud za ljudska prava ne samo da nije osudio već je svojim odlukama potvrdio pravo katoličkoj crkvi u Nemačkoj da u svojstvu poslodavca dozvoli da u ustanovama zdravstvene i socijalne zaštite koje sama osniva i vodi otpušta zaposlene za koje se ispostavi da su homoseksualci, razvedena lica ili javno istupaju protiv moralnih učenja crkve glede na primer abortusa ili eutanazije. Za isti sud nema diskriminacije ni kada Francuska, Belgija i Turska zabrane učenicama državnih škola da maramama pokrivaju glave iz verskih, ali ne i iz drugih uverenja. Nema ga ni kada u italijanskim učionicama dozvoli da vise raspeća, iako u njima nastavu pohađaju i đaci koja u njih ne veruju.

U svim tim presudama, a i mnogim drugim, sud je imao zadatak da, baš kao i tumač nemačkog Osnovnog zakona, obrazloži kako to da, uprkos očiglednoj neravnopravnosti građana, njihova jednakost i dalje postoji, a diskriminacije nema. Pritom je, usvajajući rečnik metapравnih teorija, sud kao kompetentni autoritet ove tako raznolike, pa i sasvim suprotstavljene pravne režime često imao potrebu da nazove istim imenom – nekom vrstom sekularizma. Time je, čini se, uspešno relativizovao sam pojam sekularnosti, a našu priču vratio na mesto odakle je pošla – kritiku konceptualnog imperijalizma u mom shvatanju sekularizma kao jednoznačnog pojma svedenog na razdvajanje crkve i države.

Verujem da se ova kritika može odbaciti kroz odgovor na pitanje zašto je i kako pojam sekularizma uopšte učinjen spornim, drugim rečima zašto su, kada i kako kompetentni autoriteti počeli da na različite načine govore o njemu? Da bi se na ovo pitanje odgovorilo, potrebno je izdiferencirati konotaciju pojma i denotaciju termina sekularizam, što je analitička distinkcija na koju učesnici ove polemike do sada nisu obratili dovoljno pažnje: ako je sekularizam kao *pojam* učinjen spornim, to je zato što se kao termin u jednom trenutku počeo koristiti za opisivanje najraznolikijih, pa i sasvim suprotnih pravnih režima u odnosima crkve i države. Odgovor zašto je to tako se svojom banalnošću nameće po sebi: zato što većinu ovih fenomena metapравne teorije nisu mogle da nazovu njihovim pravim imenom – diskriminatornom praksom. Umesto toga, posegnulo se za rečima ne bi li se sačuvala nominalna koherentnost sa slovom, kad već nije moguće sa duhom liberalno-demokratske konstitucije. Poput životinja sa Orvelove farme koje neke među sobom proglašavaju jednakijim od drugih, gore pomenute metapравne teorije su rešile da su sve države sekularne, samo što su neke sekularnije od drugih. Gradacija je uspostavljena uvođenjem epiteta koji prati osnovni termin, pa sada sekularizam može biti stroži i blaži, mekši i tvrdi, odnosno više ili manje otvoren za komunikaciju i kooperaciju, to jest javnopravne veze crkve i države. A ako je ovakav manevar izveden, to može biti samo zato što je, rasterećen slikovitih epiteta, termin sekularizam morao denotirati izvorno značenje u tesnoj i neposrednoj vezi sa poretком jednakosti u slobodama. Istorijski, duže od dve stotine godina, sekularizam je taj diskurzivni kapital stekao dosledno označavajući samo i jedino razdvajanje crkve i države. Kao garancija kvaliteta, potkraj dvadesetog veka sekularizam je sačekala tužna sudbina svakog ukradenog brenda: da poput „smokvinog lista” skriva falsifikovanu i faličnu robu sumnjivog kvaliteta.

No, čak i da je ova analiza tačna, te da sekularizam ima samo jedno istorijski utemeljeno značenje, ostaje da mu već duže vreme jednako kompetentni autoriteti pripisuju različita značenja. Zašto bi onda samo

ono koje upućuje na razdvajanje crkve i države ostalo pravo i jedino? Po mom mišljenju, iz prostog razloga zato što savremeni diskurs o sekularizmu više nije razuman. Ako bismo mravojeda počeli da zovemo slonom, da li bismo ga učinili najvećim kopnenim sisarom? Ne mislim da Mitrović i Milošević misle da bismo, ali izgleda da bi obojica zooolozima dozvolili mogućnost da upornim razvlačenjem denotacije *termina* slon na kraju redefinišu sam *pojam* slona tako da on ubuduće obuhvata, recimo, sve sisare surlaše. I možda bi bili u pravu i glede sekularizma, da ne postoji očigledan problem: dok siroti mravojed bar ima surlu koja mu omogućava da podeli kakav takav *genus proximum* sa slonom, kooperativne, meke i ine sekularnosti ne samo da nemaju ništa zajedničko sa istorijskom sekularnošću, kako sam je ja definisao, već predstavljaju njenu suštu suprotnost. Drugim rečima, pojam sekularizma nije učinjen spornim, kako veruju kolega Mitrović i Milošević, već potpuno besmislenim. Ako se pod sekularnošću podrazumevaju tako različita, pa čak i dijametralno suprotna pozitivnopravna rešenja kao što su potpuna razdvojenost i sastavljenost crkve i države, šta je onda od tog pojma ostalo? Pojam pod čije se značenje podvodi sve i svašta, na kraju ne znači ništa. Ustavna sekularnost, kako je uvažene kolege vide, u stvari nema nikakvog smisla i to ne samo sa stanovišta formalne logike već i same svrhe prava koja bi svojom jednoobraznošću trebala da ponudi predvidivi okvir života u političkoj zajednici.

Tako nas naša polemika o sekularizmu i ustavnoj sekularnosti na kraju vodi do fundamentalnog pitanja o interpretativnoj slobodi autentičnog tumača pravnog teksta. Jer, ako ustavna sekularnost može biti ono, i samo ono, što autoritet kompetentan da tumači ustav kaže da ona jeste, što je uverenje od kojeg smo sva trojica u ovoj polemici pošli, da li to znači da bi ustavna sekularnost mogla biti baš sve ono što bi autoritet kompetentan da tumači ustav poželeo da ona bude? Posle svega rečenog, čini mi se da nije tako i da kolega Mitrović ispravno primećuje da je „Božićev stav razumljiv samo ako pretpostavimo da između dva domena [metapravnog i pravnog, prim. M. B.] postoji izvesna veza, i to takva veza koja prednost daje metapravnom nad pravnim konceptom” (str. 288), što je stav koji je možda sporan sa stanovišta preskriptivne doktrine, ali je očigledno tačan sa stanovišta deskriptivne pravne nauke: Metapravni obziri možda ne bi trebalo da budu, ali zaista jesu smernice u radu autentičnih tumača. Zapravo, fundamentalno pitanje je samo ono za koji od njih će se tumačivci na kraju opredeliti.

Dostavljeno Uredništvu: 20. oktobra 2022. godine

Prihvaćeno za objavljivanje: 25. novembra 2022. godine